

H. NÉMETH ISTVÁN

AZ ARCHONTOLÓGIA ÉS A VÁROSTÖRTÉNET

*Karrierék és hatalmi csoportok a kora újkori városokban
(XVI–XVII. század)*

A kora újkori szabad királyi városok politikai elitje

A várostörténet-írás korai szakaszának egyik jellemzője volt, hogy az egyes városok történetét leíró történész-kutató a várost, mint az önkormányzatok kiemelkedő képviselője mutatta be. A város e művekben a magyar önkormányzatiság fellegraként jelenik meg, ahol a polgárok békésen élnek az általuk megteremtett „polgári demokrácia” keretei között. Érdekeiket az általuk választott önkormányzaton keresztül képviselik a többi rend felé. A választott önkormányzatot olyan derék férfiak alkotják, akik Herkules bátorságával állnak ki a polgárság élén a városukat támadó nemességgel szemben.¹ A város önkormányzatiságát ezért — a város szimbólumai: a címer, kulcs stb. mellett — nem egyszer olyan szépen díszített jegyzékek jelképezik, ahol a város vezetőinek (bíráknak és polgármestereknek) neve olvasható, vagy később a nemesi családokhoz hasonlatos arcképcsarnokokat találunk a városi testület székhelyének dísztermében, mintegy bemutatva azokat, akik a városi polgárság érdekeinek védelmében méltán érdemlik meg ezt a helyet.² Vi-

1 A barokkos túlzástól sem mentes jellemzést a kassai tanács adta Keviczky János főbírónak. Archiv Mesta Košic (= AMK) H III/2. pur. 22. fol. 323. 1652. augusztus 29.

2 Teljesség nélkül csupán a jellemző példákat idézve: *Mikulik József*: Magyar kisvárosi élet, 1526–1715. Rozsnyó, 1885.; *Demkó Kálmán*: Egyházi és világi hatóság a felvidéki városokban a XV. és XVI. században. In: Századok (= Sz) 21. (1887) 685–699. p.; *Uő*: A felsőmagyarországi városok életéről a XV–XVII. században. Bp., 1890.; *Uő*: Tisztújítás Lőcsén a XVI–XVII. században és vonások a városi hatóság hajdani életéből. In: A lőcsei m. kir. reáliskola értesítője 1881. 3–18. p.; *Uő*: Lőcse története. Lőcse, 1897.; *Kerekes György*: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró, 1573–1635. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 9. (1902) 145–247. p., 300–368. p.; *Uő*: Polgári társadalmunk a XVII. században. Kassa, 1940.

tathatatlan: a városi érdekeket kifelé, a város falain kívül valóban egységesnek tűnően képviselték e derék polgárok. A történeti leírás azonban mellőzi azokat az ellentéteket, amelyek (egykor és ma) értelemszerűen jelen voltak. Az utóbbi félévszázad városokkal foglalkozó munkái erőteljesen mutattak rá, hogy a városok élén a közösség mellett saját érdekeiket képviselő emberek álltak. Megválasztásuk nem egyszerűen a rátermettséget bizonyította, hanem a város belső politikai és gazdasági érdekeinek jelenlétére is rámutatnak. Ezek az érdekek néha nemzetiségi alapon is elkülönültek, de alapvetően mégis az egyéni ambíciók határozták meg.³

A városokon belüli ellentétek feldolgozása nem könnyű feladat. Miután a városi tanácsot az az elit uralta, amelyik ellen esetlegesen felszólalhatott a szenátusban, a külső tanácsban, vagy a választók közötti ellenzék, a városi jegyzőkönyvekben ezek az esetek nem jelennek meg oly élességgel, mint feltehetően a külső tanács ülésein, azok szünetében, vagy éppen a piacon, utcasarkokon találkozó polgárok közötti beszélgetések során. A jegyzőkönyvek részletessége egyébként is inkább a jegyző bőbeszédűségére, vagy szorgalmára mutat rá. A legbeszédesebbek azok az esetek, amelyek kikerülnek a városból, vagyis a helyi igazgatási szervek, vagy éppen az uralkodó elé kerülve születik központi döntés ezekben az ügyekben.⁴ E ritka esetek kivételével azok az elbeszélő jellegű források mutathatnak belső feszültségek meglétére, amelyek a tanács vagy a bíró-polgármester megsértésével, illetve a tanács elszámoltatásával függnek össze.⁵ A gazdasági ügyek revíziója alapvetően a külső tanács feladata volt a XVI–XVII. század folyamán, de ha a vezető elit elég erős volt, erre általában nem került sor. A belső ellentétek, a városok politikai viszonyainak, a városvezető elit, vagy elitek feltérképezésének legbiztosabb módja éppen ezért a vezető testületek összetételének, a tisztviselők vizsgálatának módszere.

3 *Granasztói György*: A vezetés szociológiája a középkorvégi Kassán. In: Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. Szerk.: Hom Ildikó. Bp., 1993. 124–146. p.

4 *Németh István [H.]*: Adalékok a felső-magyarországi városszövetség különleges bírói fórumának történetéhez. Johann Stöckel kisszebeni bíró sikkasztási ügyc. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Bp., 1998. Szerk.: Tusor Péter 379–387. p.

5 A külső és a belső tanács hagyományosnak tekinthető ellentétét elsősorban a német várostörténet-írás hangsúlyozta. *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp., 1955. 304. p.

A városi archontológia forrásai

Jegyzőkönyvek

A városok esetében szerencséseknek mondhatjuk magunkat, mivel a legtöbb esetben fennmaradtak azok a rendszeresen, a tanács ülésein vezetett jegyzőkönyvek, amelyek biztos támpontul szolgálhatnak. Általános jelenségnek tekinthetjük, hogy a városi jegyzők a választás napján (Vízkeresztkor, Szent Györgykor, vagy különleges esetben, például Nagyszombatban, Húsvét hétfőjén) pontosan rögzítették a választás menetét, a megválasztottak nevét pedig a kronológiailag éppen sorra következő bejegyzés őrizte meg az utókor számára.⁶ Besztercebánya esetében a XVI. század második felében különös eljárással találkozunk: a jegyző az éppen megválasztott tisztviselőknél csupán a monogramját jegyezte be a kötet megfelelő oldalaira.⁷ Ebben az esetben a városi könyvek egészét kell áttekinteni, hogy a tanácsosnak nevezettek nevéből biztosan következtetni lehessen a monogram megfejtésére.

A városi jegyzőkönyvek bejegyzései egyben esetlegesen a választás során felmerülő problémákat, az igen ritkán felszínre törő belső hatalmi feszültségeket is rögzítették. Kőszeg jegyzőkönyveiben például arra figyelhetünk fel, hogy a XVII. század második felétől kezdve a szenátus első négy tagját külön sorolták fel. Ennek az az oka, hogy Kőszeg belső tanácsán belül e négy tisztviselő egyben a titkos tanácsosi rangot is viselte, ami egyértelműen a hatalmi elit tömörülésére mutat.⁸ 1672-től a városi jegyzőkönyvekből tudjuk meg, hogy a kamara által kijelölt királyi biztosok, hogyan avatkoztak be a városi tisztújításokba, és a megváltozott ellenőrzési rendszer hogyan illeszkedett a választás korábbi rítusába. A megváltozott rendet a jegyzők általában pontosan rögzítették, hiszen ezzel lehetett igazolni, hogy a választás a biztos jelenlétében és jóváhagyásával történt meg. A megváltozott szituációban kiemelkedő szerepet kapott az uralkodó és a kamara által elküldött felszólító levél megérkezése, ami egyben jóváhagyta a választás megkezdését. A biztos megérkezését követően a bíró-polgármester és a tanács elszámolt a városi bevételekkel és kiadásokkal,

6 *Csizmadia Andor*: A magyar városi jog. Reformtöröckvécsék a magyar városi közigazgatásban. Kolozsvár, 1941.

7 Erre a gyakorlatra lásd e számban Kuzma Dóra írását.

8 Például: Vas Megyei Levéltár, Kőszegi fióklevéltár, Kőszeg város levéltára, Tanácsülési jegyzőkönyvek 1653. április 28. 61. p.

majd miután a számadások ellenőrzésére sor került, megtörtént a választás, melyet az uralkodó képében megjelent biztosnak letett eskü zárt.⁹

Liber restaurationisok

A városi testületek esetében sokszor találkozunk olyan városi könyvekkel, amelyekbe minden évben beírták a város vezetőinek, a belső tanácsnak, sok esetben a külső tanácsnak és egyéb (gróftisztek, számvevők, piacbírák, stb.) hivatalviselőknek a nevét.¹⁰ Erre Kassa esetében például oly módon került sor, hogy 1630-ig a városi vezető testületek tagjainak nevét az egyik, általános ügyekkel teli, városi könyv utolsó oldalaira írták be.¹¹ 1621-től külön kötet sorozatot indítottak, ahová nem csak a bírák, a belső és külső tanács választottjainak, hanem minden egyéb tisztviselő nevét bevezették, sőt, évek hosszú során át az egyes negyedek és az alájuk rendelt tizedesek alá rendelt háztulajdonosok nevét is felsorolták.¹² Ezek a források minden esetben hitelesnek és pontosnak fogadhatók el, hiszen nem utólag, hanem a választást követően, évente történt a tisztviselők bejegyzése.

A választott község panaszai, Gemeindebetrachtungok

A belső tanács és az azt választó ún. választott, vagy „fekete” község közötti társadalmi különbségek számos esetben vezettek kisebb-nagyobb összetűzésekhez. Igen ritkán ez tetlegességig is fajulhatott, mint például a kisszebeni bíró, Johann Stöckel esetében.¹³ A választott községben helyet foglaló, polgárjoggal rendelkező városiak főként a céhes mesterek közül kerültek ki, vagyonuk és befolyásuk ala-

9 Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava, Magistrat mesta Trnava, Magistrátne protokoly II/9. fol. 136–137. 1690. március 27.; AMK H III/2. pur. 30. fol. 5–6. 1684. február 24., ill. *Hain Gáspár*: Szepességi vagy lőcsei krónika (Zipsersiche oder Leütschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung). Kiadta: Bal Jeromos – Förster Jenő – Kauffmann Aurél. Lőcse, 1910–1913. 402., 430–431., 433–443. p., Štátny archív v Levoča, Archív mesta Levoča (=AML) XXI/8. pag. 195–197.

10 A svájci városokban már a XVI. századból nyomtatásban is napvilágot láttak ilyen „sematizmusok”. Gemein Auszschreybe des Burgermeysters, Raths Bürger vnd volcks von Zürich, die Fünff ort Nemlich, Vnterwalden, Lucern, Vry, Schweytz vnd zug zu yberziehen vnd zu straffen. Nürnberg, 1529.

11 AMK H III/2. pur. 3.

12 AMK H III/2. rc 6. kötetből.

13 *Németh I. [H.]*: Adalékok i. m. 379–387. p.

csonyabb nivójú volt, mint a belső tanács kereskedő-polgáraié. A két társadalmi csoport közötti feszültséget azok a beadványok csillapították, amelyekben a község tagjainak panaszait, javaslatait foglalták írásba. Általános jelenségnek tekinthető, hogy e beadványok elején a község tagjai felsorolták a belső tanács tagjait, valamint a város pénzügyeinek ellenőrzésével megbízott kamarást, illetve a község vezetőjének, a fürmender (szószóló) nevét.¹⁴

Céhlevelek, egyéb városi kiadványok

A városok írásbelisége a XVI–XVII. században már igen fejlett volt. Ennek tanúja a rendszeresen vezetett városi jegyzőkönyvek, valamint azok a pénzügyi, jogi iratok, továbbá a városok országrendiségéhez kötődő, követutasítások, országgyűlési törvények, tárgyalások, vagy akár követi naplók tartalmazó kötet sorozatok, amelyek többé-kevésbé épen maradtak fenn a város archívumokban. A város nevében kelt kiadványok különös jelentőséggel bírtak, hiszen ekkor a testület a várost reprezentálva élt földesúri vagy speciálisan a városokhoz kötődő jogaiival. Ezt a fontosságot tükrözi az is, hogy a városi jegyzők az ekkor már igen ritkán, kizárólag a kiemelten fontos rendi- vagy birtokjoghhoz fűződő okiratokhoz használt pergament is használták íróanyagként.¹⁵

Az állam/uralkodó a XVII. század második feléig nem avatkozott sűrűn a céhek ügyeibe. A céhkiváltságok terén így alakulhatott ki a főcéh (Hauptlade) alatti filia céhek intézménye. Ennek alapjául az szolgált, hogy a főcéh városi hatósága bizonyos taksa fejében átadta az általa birtokolt céhes szabályokat, így az abban foglalt szabályok a környező szabad királyi, illetve mezővárosok céhes mesterei számára is kötelezővé váltak. Ez egyben bizonyos fellebbviteli és más gazdasági alá- és fölérendeltséget is jelentett a jogi kötelékbe lépő városok és céheik között.¹⁶ A városi kiadványok másik nagy csoportját a polgárjog elnyeréséhez feltétlen szükséges születési bizonyítványok jelentik, melyben a polgárjogért más városban folyomódó számára állított ki a tanács. A bizonyítványokon túl a városok birtokaiival kapcsolatos iratok (adásvételi szerződések, urbáriumok, záloglevelek stb.) is hasonló jellegű szekunder adatokkal szolgálnak.

14 Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára, Sopron város levéltára, Gemcindebetrachtungen, ill. erre lásd: *Tirnitz József*: Sopron szabad királyi város külső tanácsa. In: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából* Szerk.: Bónis György–Degré Alajos. Bp., 1971. 54., 83–79. p.

15 A hcgylajai mezővárosoknál ez a XVII. században is általános volt.

Az iratoknak e csoportját a város, illetve annak nevében a bíró/polgármester és a belső tanács állította ki, így az ezt a testületet alkotó személyek neve majd minden esetben szerepel a kiadványok elején. Előfordul azonban, hogy a város élén álló személyek közül csak a bírót, vagy annak távollétében helyettesét (általában az első szenátort) nevezik meg.

Végrendeletek, hagyatéki leltárak

Máskor sokkal nehezebben állítható össze a városok archontológiája, sok esetben még a bírák és polgármesterek neve is homályban marad. Kassa esetében például az 1672 és 1682 közötti időszak tanácsosainak listája hiányzik az ekkor már rendszeresen vezetett „liber restaurationisból”, sőt, az előtte lévő időszakból szinte sértetlenül meglévő városi jegyzőkönyvek sem találhatók a levéltár raktárában. Ez esetben a városi iratanyagok közül elsősorban a végrendeleteket és hagyatéki leltárakat hívhattuk segítségül, ahol a bíró és a végrendelet tanúsításával megbízott egy-két tanácsos neve biztosan szerepel a testamentumok árengájában, valamint az aláírók között. Ez a módszer természetesen nem vezethet teljes névsorok összeállításához, de a bírák sorát minden esetben rekonstruálni tudjuk.¹⁷

Adójegyzékek

Az adójegyzékek a városi társadalom adózó népességének leggyakrabban használt forrásai, azonban a történeti demográfia és statisztika művelőinek számára éppen

-
- 16 *Domonkos Ottó*: A főcéhok vonzaskörzetei. In: V. Kézművestörténeti Szimpózium Veszprém, 1984. nov. 20–21. Veszprém, 1985. 191–216. p.; *Gecsényi Lajos*: A nyugat-magyarországi céhek jogi és szakmai kapcsolatainak történetéhez a XVI–XVII. században. In: Győri Tanulmányok 10. (1989) 7–15. p.; *Németh Gábor*: Céhek és céhfiliációk a Hegyalján a 16–18. században. In: uo. 217–224. p.; *Commenda, Hans*: Des alten Linzer Handwerks Recht und Gewohnheit. In: Historisches Jahrbuch der Stadt Linz, 1959. 93–198. p. Újabbán lásd: *Németh István, II.*: A szabad királyi városok mezővárosi politikája a XVII. században. In: A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára Szerk.: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád Budapest, 2000. 229–243. p., illetve *Németh István, H.*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség. Bp., 2004. 5.2.3. fejezet.
- 17 A korszak városi végrendelet adásának szabályaira lásd: *Újváry Zsuzsanna, J.*: Kassa város polgársága a XVI. század végén és a XVII. század első felében. In: Történelmi Szemle (= TSz) 22. (1979) 577–591. p.

azokról nem tájékoztat általában, akik a város vezetését elvállalták. A városok vezetőik fizetését csak a XVII. század végén, XVIII. század elején rendezték, a XVI–XVII. század során díjazásukat sok esetben ugyanis úgy oldották meg, hogy hivatalviselésük idejére adómentességet élveztek. Ekkor bevezették őket az adóköteles polgárok névsorába, de a nevük mellett csupán az adómentesség ténye áll. Ez a módszer nem alkalmas a belső tanács belső hierarchiájának feltárására, amennyiben azonban semmilyen más forrással nem rendelkezünk a tanácsosok nevééről, az adójegyzékek bejegyzései az egyetlen biztos támpontként szolgálhatnak.¹⁸

A kamarai biztosok jelentései

A 17. század utolsó harmadától a városi tisztújításokat az állam képviselőiként a kamara, majd a Helytartótanács kinevezett biztosai ellenőrizték, és sok esetben befolyásolták a megválasztandók személyét. A biztosok a városi tisztújításokról részletes jelentést voltak kötelesek a Magyar és Szepesi Kamaráknak, majd a XVIII. században a Királyi Helytartótanácsnak benyújtani. Ezek a jelentések sajnos csak igen hézagosan állnak rendelkezésünkre, levéltári fennmaradásuk igen esetleges. A közigazgatás felépítéséből fakadóan a XVII. század folyamán elsősorban a Magyar Kamara és a bécsi Udvari Kamara iratanyagában remélhető felbukkanásuk. A források nem csak a városi archontológia igen értékes forrásai, hanem egyben arra a mechanizmusra is rámutatnak, amelyet az abszolutista állam vezetett be a városok gazdálkodásának, valamint belpolitikájuk rendezése és ellenőrizhetőségének növelése céljából.¹⁹

18 A korszakban így szedték az adót például Sopron városában. Az adatot, és hogy archontológiai fontosságára felhívta figyelmemet, Tirnitz Józsefnek ez úton is köszönöm. A városi adójegyzékek jellemzőire újabban lásd: *Granasztói György: A barokk győzelme Nagyszombatban*. Bp., 2004. 10–17. p., ill. *Kazimír, Štefan: Daňová agenda mesta Trnavy v 16. a 17. stor.* In: *Slovenská Archivistika* 5. (1970) 275–288. p.

19 Az egyik ilyen jellegű biztosi jelentés kiadása: *Németh István, H.: A szabad királyi városok igazgatásának abszolutista vonásaihoz. A felső-magyarországi városok 1681. évi tisztújítása*. In: *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szerk.: Mayer László – Tilcsik György. Szombathely, 2003. 229–254. p. A többi biztosi jelentés kutatását az OTKA (T 034847) és a Habsburg Történeti Intézet ösztöndíja segítségével jelenleg is végzem.

A városi archontológiák elemzési lehetőségei

A magyar várostörténet-írás első szakaszában a városi archontológiák felhasználása igen csekély hatékonyságú volt. A pozitivista várostörténészek többsége megelégedett a puszta rekonstrukcióval, vagyis a város vezetői névsorának felállításával. Ezen túl csak azokban az elemzésekben kapott szerepet, ahol egy-egy korszak városi társadalmának, esetleg egy-egy személy életútjának bemutatására került sor.²⁰ Az archontológia utóbbi esetben is csupán olyan forrásként szerepelt, amely alapján az adott személy városi elismertségét lehetett felvillantani.

Az archontológiák elemzőbb feldolgozására csupán az utóbbi három évtized történetírása vállalkozott. E tekintetben példa- és útmutató volt Kubinyi András tanulmánya. A szerző Buda és Pest társadalomtörténetének egy fontos szeletét mutatta be azzal, hogy a városok vezető családjainak geneológiáját, a hatalom birtokosainak rokoni összeköttetéseit kutatta fel.²¹ A főváros XV. század végi hatalmi csoportját e tanulmány folytán megismerhettük, de általános következtetéseket a kutatás nem vonhatott le belőle, mert e korszak tekintetében más városok hasonló jellegű elemzésére nem került sor.

A kora újkori városokkal kapcsolatban hasonló elemzésre eddig — a teljesség igényével — nem került sor. Szakály Ferenc, Granasztói György, Gecsényi Lajos és Újváry Zsuzsanna munkásságának köszönhetően számos polgár- vagy polgár-család-életrajzot ismerhettünk meg, de egy város egy-egy kiválasztott korszakra vonatkozó feltárására eddig még nem került sor.²² Egy ilyen jellegű elemzés nehézségei vitathatatlanok: esetenként több száz, vagy — ha a belső tanács szűkebb csoportjára összpontosítunk — több mint száz életutat kellene feltárni, és azokat adott szempontok szerint elemezni. A kutatás akkori állapotában ez a módszer ugyan egy-egy város tekintetében mély betekintést nyújtott volna a kiválasztott hatalmi

20 Jellemző példa Kerekes György már idézett munkája: *Kerekes Gy.*: Nemes Almássy István i. m.

21 *Kubinyi András*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. In: *Leváltári Közlemények* (= LK) 38. (1967) 227–291. p.

22 *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.); *Granasztói György*: A városi fejlődés keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalmi a XVI. század derekán. Kézirat 1975. OSZKK Diss. 92.; *Gecsényi Lajos*: Bécs és a Hódoltság kereskedelmi összeköttetése a 16. században. Thököly Sebestyén felemelkedésének háttéréhez. In: *Sz 129.* (1995) 767–790. p. *Újváry Zsuzsanna, J.*: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa. A mezőszegedi Szegeci család. In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században.* Szerk.: Zimányi Vera. Bp., 1994. 33–98. p. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.)

kör társadalmi és gazdasági összeköttetéseibe, de talán nem nyújtott volna ahhoz elegendő alapot, hogy a kutatás által preferált gazdasági folyamatokat oly világosan láthassuk, mint most. (Gondolunk itt elsősorban a hódoltsági marhakereskedelem Szakály Ferenc, Granasztói György és Gecsényi Lajos által kiválasztott és nagyszerűen elemzett személyeire.²³) A kutatás által preferált források kiválasztása sem támogatta az ilyen jellegű munkálatok megindulását, mivel a kutatók ekkor elsősorban összeírások, harmincad- és adójegyzékek demográfiai, gazdaság- és társadalomtörténeti feldolgozásával, illetve az anyagi kultúrát előtérbe helyezve végrendeletek és hagyatéki leltárak elemzésével kívánták a városok polgárságát megismerni.²⁴

A hagyatéki leltárak és végrendeletek már a mikroszintű kutatások felé mutatnak, de az elemzések során az archontológiát ismételten csupán az adott, halála után

-
- 23 *Szakály Ferenc*: Balázs dcák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén. In: Agrártörténeti Szemle 14. (1972) 356–386. p.; *Uő*: Nagy Gergely peresketusi „kereskedő tüzscr” vizsgálja Nagyszombat városával (1588). Adatok a 16. századi kereskedelem-szervezet kérdéséhez. In: Tanulmányok Csongrád megye múltjából 16. (1990) 123–144. p.; *Uő*: Makó a török hódoltság idején. Makó, 1993. (Makói monográfia füzetek 6.); *Uő*: Mezőváros és reformáció i. m. *Gecsényi Lajos*: Adatok tiszántúli és erdőlyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XVI. század második felében. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve (=HBMLÉ) 7. (1981) 99–112. p.; *Uő*: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. In: HBMLÉ 18. (1991) 25–36. p.; *Uő*: Győr kereskedelmi szerepének változása a 16. században. In: Arrabona Múzeumi Évkönyv (26–30.) Győr, 1991. 23–43. p.; *Uő*: Az Edlaspereg-ügy. A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében. In: TSz 35. (1993) 279–295. p.; *Uő*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. In: Sz 127. (1993) 469–484. p.; *Uő*: Győr kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVII. században. Győri Tanulmányok 13. (1993) 103–118.; *Uő*: Bécs és a Hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez. In: Sz 129. (1995) 767–790. p.
- 24 *Granasztói Gy.*: A városi fejlődés keretei i. m.; *Pákh-Scherer Judit*: A szövetbehozatal szerepe és struktúrája Bártfa, Eperjes, Kassa és Lőcsé külkereskedelmében a 16. század végén. In: Történeti Statisztikai Tanulmányok 4. (1980) 5–158. p.; *Újvári Zsuzsanna, J.*: Kassa város társadalma a XVI. század közepétől a XVII. század második feléig. Bölcsészdoktori értekezés, 1979. (ELTE BTK Történeti Könyvtár, Kézirat); *Bodnárová, Miloslava*: Majetkovj štruktúra obyvateľstva Košic v 16. storočí. In: Historica Carpatica 18. (1987) 179–205. p.; *Gácsová, Alžbeta*: Spoločenská štruktúra mesta Prešova v 15. a v prvej polovici 16. stor. In: Historický Časopis 18. (1970) 347–378. p.; *Uő*: Spoločenská štruktúra Kežmarku v 15. a v prvej polovici 16. stor. In: Historický Časopis 19. (1971) 357–383. p.; *Uő*: Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. a v prvej polovici 16. stor. Bratislava, 1972.; *Kazimír, Štefan*: Vývoj ekonomicko-sociálnej štruktúry mesta Trnavy v poslednej tretine 16. stor. a v 17. stor. In: Historický časopis 18. (1970) 48–90. p.

írásba foglalt végakarattal és/vagy vagyontárgyainak lajstromával rendelkező személy szociális háttérének meghatározásához használták. Ez alól szinte egyedüli kivétel Granasztói György kandidátusi értekezésének egyik fejezete volt, amely később önálló tanulmányként látott napvilágot. A szerző a város működésére volt kíváncsi akkor, amikor a 16. század közepéről fennmaradt tisztújítási listákat vizsgálva a hatalom mechanizmusára, a városon belüli érdekcsoportok közötti harcra és annak végeredményére mutatott rá.²⁵

Archontológia – elitkutatás

A várostörténet-írás fő trendjei közé sorolhatjuk a városi elitrel foglalkozó feldolgozásokat, amit talán a mikrotörténelem hatásaként foghatunk fel. A kutatások az elit fogalmát meglehetősen jól körvonalazták, és az e témakörben megjelent tanulmányok és monográfiák sokfélesége azt sugalmazza, hogy nem szabad egyféle (polgári) elitről beszélnünk, hanem a városfalakon belül és kívül sokféle elitrel találkozhatunk. A város ugyanis az azt irányító hatalmi eliten kívül az értelmiségieket önmagába foglaló szellemi elitnek, a városi ügyekbe közvetlenül esetlegesen nem avatkozó gazdasági elitnek, a céhes mestereken belüli vezető csoportnak, vagy (főként a rezidenciavárosokban) a városlakó nemességnek, speciális esetben — ha a város egyben valamilyen területi egység központjaként is funkcionált — a főnemesi vagy uralkodói udvar tagjainak elitjének is helyet adott.²⁶

25 *Granasztói György* a magyar várostörténet-írás képviselői közül elsőként és szinte egyedül valószínűleg a többszintű történet bemutatást. Alapvetően a XVI. század közepéről fennmaradt adójegyzékek, harmincadnaplók és lélekszámjegyzékek szolgáltak kutatása alapjául, de disszertációjában teret szánt egyes életpályák bemutatásának, valamint a város belpolitikai csatározásainak is. Ennek ismeretében még inkább sajnálatos, hogy kutatásainak eredményei mindössze elszórt tanulmányokként ismerhetők meg. *Granasztói György: A vezetés szociológiája* i. m. A kora újkori város belső hatalmi viszonyainak egyik szegmensét mutatta be Tirnitz József a soproni külső tanácsot elemző tanulmányában. *Tirnitz J.: Sopron* i. m. 83–79. p.

26 *Deutsches Patriziat (1430–1740)*. Szerk.: Rössler, Hellmuth Limburg/L., 1968. (Schriften zur Problematik der deutschen Führungsschichten in der Neuzeit 3.) Újabbán lásd a müncheni várostörténeti kutatóintézet kiadványsorozatának 1985-ben megjelent tagját: *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit*. Szerk.: Schilling, Heinz-Diederiks, Herman. Köln–Wien, 1985. (Städteforschung A/23.) A kötetben különféle elitokról jelentek meg elemzések: a városi elit képzéséről és emiatt átalakulásáról *Wolfgang Herborn* (Der graduierte Ratsherren. Zur Entwicklung einer neuen Elite im Kölner Rat der frühen Neuzeit. 337–400. p.),

A városi archontológia természetesen csupán eme elitek egy részéhez szolgál forrásul. A céhes mesterek kiemelkedő tagjai, vagy legalábbis azok a személyek, akik (presztizsük emelése miatt, vagy mert részt kívántak venni a város belügyeiben) fontosnak tartották részvételüket a választott községben az archontológiákból megismerhetők.²⁷ A választott község tagjai között találjuk őket leginkább, de egy-egy ötvös vagy szabó a szenátusba is bekerülhetett, ami utóbbiak gazdasági emelkedését, az ötvös vagy szabó mesterség mellett esetleges kereskedelmi tevékenységet sejtet.²⁸ A mesterek „tömege” megjelenése (ez alkalmanként nem volt több mint 2–3 ember) minden esetben valamilyen belső hatalmi forrpontot, válságot sejtet. A legfontosabb információkat, tendenciákat természetesen a város életét felülről irányító hatalmi elit felépítéséhez, a városi „politikai elit” változásaihoz, működéséhez nyerhetjük. Igen beszédesek lehetnek a tisztújítás alkalmával megfigyelt változások, esetleges tendenciák. A belső tanács és a választott község vezetőjének (fürmender, szószóló) személye kiemelkedő az ilyen vizsgálatok során. Granasztói György figyelt fel arra a XVI. századi Kassa archontológiai listáinak

a rezidenciális városok egyházi elitjéről pedig *Luise Schorn-Schütte* (Prediger an protestantischen Höfen der Frühneuzeit. Zur politischen und sozialen Stellung einer neuen bürgerlichen Führungsgruppe in der höfischen Gesellschaft des 17. Jahrhunderts, dargestellt am Beispiel von Hessen-Kassel, Hessen-Darmstadt und Braunschweig-Wolfenbüttel. 275–336. p.) Az osztrák történetírás is előszeretettel fordult a téma iránt. Az elitet politikai és gazdasági elitként, valamint képzési elitként is vizsgálta: *Noflatscher, Heinz*: Politische Eliten in der Österreichischen Lombardei (1740–1790). In: Österreichisches Italien – italienisches Österreich: Interkulturelle Gemeinsamkeit und nationale Differenz vom 18. Jahrhundert bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien, 1999. 271–296. p. (Zentraleuropa-Studien 5.); *Uő*: Räte und Herrscher. Politische Eliten an den Habsburgerhöfen der österreichischen Länder, 1480–1530. Mainz, 1999. (Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 14.); *Dachs, Herbert*: Empirische Elitenforschung. In: Zeitgeschichte 4. (1977) 256–267. p.; *Gelchre im Rech.* Zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. bis 16. Jahrhunderts. Szerk.: Schwinges, Rainer Christoph. Berlin, 1996. (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 18.); *Heiß Gernot*: Erziehung und Bildung politischer Eliten in der frühen Neuzeit. Probleme und Interpretationen. In: Zur Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Probleme und Perspektiven der Forschung Szerk.: Lechner, Elmar–Rumpler, Helmut–Zdarzil, Herbert Wien, 1992. 459–470. (Veröffentlichungen der Kommission für Philosophie und Pädagogik der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. 25 = Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. 587); *Kustatscher, Erika*: Gesellschaftliche Eliten in der Schweiz im 15. Jahrhundert. In: Innsbrucker Historische Studien 14/15. (1994) 217–220. p.

27 *Ostrolucka, Milena*: Die Rolle der Vertreter der einzelnen Gewerbe in der Stadtverwaltung von Košice im 17.-en Jahrhundert. In: IV. Nemzetközi Kézművestörténeti Szimpózium i. m. 185–191. p.

28 *Granasztói Gy.*: A városi fejlődés keretei i. m. 307–313. p.

vizsgálata során, hogy a várost irányító 4–5 fős csoport gondosan váltogatta egymást a bíró, a főmester és az első helyeket elfoglaló szenátorok tisztében.²⁹ Ennek a rendszernek a kontinuus fennmaradását Kassa város 1500 és 1700 közötti archontológiájának felállításával magunk is igazolni tudtuk; a XVII. század közepének viharokkal teli várospolitikájának éveit uraló városi csoport tagjai éppen azok a személyek voltak, akiket a vármegyei nemesség az 1647. és 1649. évi diétákon név szerint is elítélt.³⁰

A kora újkori magyarországi városok társadalma az adott viszonyok között nyíltabbnak és változatosabbnak tűnik, mint a középkori, de (ha jobbra nyugodt, prosperáló városokkal van dolgunk) a városi tisztségeket megszerző emberek egy viszonylag szűk körből kerültek ki. A szenátuson belül nem történtek nagy változások, csupán a választott község elkeveredett akciói során kerültek be embereik a városi belső tanácsba, kiszorítva onnan olyan személyeket, akiknek helye éveken keresztül megingathatatlanak tűnt.³¹ A hatalmi válságok azonban nem szoktak sokáig tartani: egy-két éven belül újra rendeződnek a szenátus sorai, és tagjaik közé ismételen bekerülnek azok, akiket a népakarat kilóditani látszott onnan. Ilyenkor a község beültetett embereit hamarosan újra a választott község asztalainál találjuk, és vezetőikre nem egy esetben komoly per, súlyosabb esetben börtön várt.³²

Az archontológia felépítésének ismeretében egy adott korszakon belül is könnyen el tudunk különíteni kisebb időszavokat, ami egyben a város életében bekövetkezett változások egyik mutatója is lehet. A városi vezetők összetételét végső soron leginkább a tisztviselek generációváltása határozta meg. Ebben ez esetben kiegyensúlyozott, nyugodt keretek között folyó városi étellel szembesülhetünk, amelyet a városi lakosság önszabályozásán kívül komolyabb külső hatások nem érik. Az archontológiák segítségével elkülönített korszakok éles határai azonban más hatásokra mutathatnak rá. A XV. századi Sopront vizsgálva ilyen korszak állapítható meg a győri származású befolyásos és erőszakos Alföldy Bálint halálát kö-

29 *Granasztói Gy.*: A vezetés szociológiája i. m.

30 *Németh I. H.*: Várospolitikai i. m. 2. köt. 206–209. p. (*Németh István, H.*: Kassa város archontológiája, 1500–1700. című műve hamarosan napvilágot lát a Fons Könyvek sorozatában. – A Szerk.)

31 *Szűcs J.*: Városok és kézművesség i. m. 255–338. p.

32 Ilyen volt Stirbicz András, aki a választott községből került fel abban az időszakban, amikor a kassai politikai elit (élen Keviczky Jánossal) helyzete a legnehezebb volt: az országgyűlés törvényt hozott ellene, általánosan ellenséges hangulatú gúnyversek készültek. Stirbiczet végül elítélték, és a várost vezető csoport helyzete megszilárdult. Lásd erre: AMK H III/2. pur. 22. fol. 19. 1650. március 1., fol. 34. 1650. március 18., fol. 39–40. 1650. március 21., fol. 426. 1653. augusztus 17.

vetően, amikor a középkorvégi Sopron külső hatásoktól mentesen választotta ki vezetőit, akik azután több évtizedig biztosítják a város nyugodt életét.³³ Kassa esetében az 1536 és 1552 közötti korszak ilyen éles határ: a várost Szapolyai János kapitányai csellel elfoglalták, és a város német többségű hatalmi városvezető elitjét különböző hódoltsági mezővárosokba deportálták, vagy a korábbi tisztviselők egy része vagyona jó részét hátrahagyva valamely szomszédos Habsburg fennhatóság alatt álló városba (Lőcse, Eperjes) menekült.³⁴ A szabad királyi városok többségében ilyen éles határ volt az 1670–1672. év, amikortól a központi kormányzat nyomására választanak az addig evangélikus többségű városok katolikus tisztségviselőket.³⁵

Az archontológia és társadalomtörténeti alkalmazása

A városi archontológia tehát az egyik alapkövét jelentheti egy olyan társadalomtörténeti alapokon nyugvó kutatásnak, amely során a városokban élő eliteket egymástól elkülönítve, de egyben a városokon belül játszott hatalmi szerepüket is megismerve mutatható be. A városok esetében szerencsésnek mondhatjuk magunkat: számtalan olyan forrást találunk a többé-kevésbé épen maradt városi levéltárakban, amelyek a leginkább alkalmasak arra, hogy a városi lakosság szélesebb társadalmi csoportjait vizsgáljuk. Igaz, a városi polgárjoggal nem rendelkező, esetenként adófizetésre nem kötelezhető szegényebb lakosság jobbjára nem ismerhető meg, társadalmi, gazdasági kapcsolataikat homály fedi. A felső- és középréteg azonban — a kedvező forrásadottságoknak köszönhetően — viszonylag jól kutatható, szerencsés esetben olyan forrásokat találhatunk, amelyekből életviszonyaik, személyes megnyilvánulásaik, saját társadalmi életfelfogásuk apróbb elemeire is rálelhetünk.

33 *Goda Károly*: A város élén. Sopron polgármesterei a 15–16. század fordulóján. In: megjelenés előtt a Soproni Szemlében. Alföldy életútjára ld.: *Szende Katalin*: Egy győri úr Sopronban: Alföldy Bálint királyi harmincados († 1493). In: *Tanulmányok a 60 éves Gecsenyi Lajos tiszteletére*. Fons 9. (2002) 1–3. sz. 29–59. p.

34 *Wick Béla*: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941. 57–58. p.; *Takáts Sándor*: Czeczey Lénárd kapitány. In: *Üő.*: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., 1922. 19–20. p.; *Hain Gáspár*: Szepességi vagy lőcsei krónika i. m. 75. p. A korszak társadalmi és hatalmi változásairól lásd: *Granasztói Gy.*: A vezetés szociológiája i. m.

35 *Felhő Ibolya*: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. In: LK 24. (1946) 209–267. p.; *Németh I. H.*: A szabad királyi városok i. m.

Melyek ezek a források, és hogyan használhatók fel az archontológia alapján? A legkézenfekvőbb módszernek az tűnik, hogy az archontológiákból megismerhető személyeket próbáljuk megismerni, megismertetni. Olyan nagymennyiségű forrásokat kell keresni először, amelyek egymással összehasonlíthatók, az egyes személyek szociális beágyazódottsága megfogható. A városi polgár életének fontos állomásairól általában fellelhetők olyan adatok, amelyek alkalmasak erre a vizsgálatra. A rendi polgárság legfontosabb ismérve a polgárjog elnyerése volt. Az esemény fontosságát jelzi, hogy a felvételt a városok belső statútumai pontosan meghatározták. A provinciális szabályozás ellenére ezek alapvetően egységesnek mondhatók: a felvételét kérelmező polgárnak be kell mutatnia a származásáról kiállított okiratot (ezt ritkán a beköltözők esetében találhatjuk meg a levéltárak iratai között), emellett városi házzal kellett rendelkeznie, és (megbízhatóságát növelendő) törvényes házasságban élőknek lennie. Amennyiben ez utóbbi nem jellemezte a kérelmezőt, köteles volt ígéretet tenni, hogy egy éven belül megházasodik. Ezen túl a város polgárai közül kezeseket kellett állítania, valamint meghatározott polgártaksát volt köteles fizetni. Ezek a körülmények máris fontos információkkal szolgálnak a városjogot frissen megkapott személyről: házas volt már avagy sem, honnan jött, illetve kikkel volt olyan kapcsolatban, hogy azok kezességét vállaljanak érte.³⁶ A lakhely jelenti az egyedül problematikus részét a bejegyzéseknek, mivel megfigyeléseink arra mutatnak, hogy pl. a XVI. század közepén eredetileg Pestről származó polgárok esetében nem Pest városa szerepel a jegyzékekben, hanem az a lakhely, ahol ezt megelőzően lakott vagy rendelkezett polgárjoggal!

Az adójegyzékek további fontos adatok birtokába juttatják a kutatót. Egy adott éven belül a keresett személyek lakóhelyének meghatározását végezhetjük el az adott bejárású útvonalon adóztató tisztviselők összeírásából.³⁷ Emellett a megadózott polgár vagyoni viszonyaira, gazdasági állapotáról nyerhetünk adatokat, nem egyszer az adóztatott személy által tárolt bor, gabona vagy esetenként állattalomány pontos nagyságát is megismerhetjük. A megadózott személlyel egy háztartásban élők is fontos adatokat rejtenek: sokszor nem csupán lakókat, hanem az adott háztartáshoz tartozó szolgákat és cselédeket, illetve mesterséget űzők eseté-

36 *Csizmadia A.*: A magyar városi jog i. m. 88–89. p.; *Iványi Béla*: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése figyelemmel Buda és Pest városokra. Budapest, 1936. (Statistikai Közlemények 84.) Újabbán ld.: *Szende Katalin*: Polgárnak lenni. A polgárjog megszerzésének elvei és gyakorlata a késő-középkori Sopronban. In: Szabad királyi városok a magyar történelemben. Megjelenés alatt.

37 *Granasztói Gy.*: A barokk i. m.

ben a mesterrel egy háztartásban lakó legényeket és inasokat.³⁸ Számukból a kutató polgár életnívójára, családi életére, vagy mesterségének volumenére következtethetünk rá. Az adójegyzékek azonban sok esetben éppen azokat rejtik el, akikre kíváncsiak lehetünk, hiszen a belső tanács tagjait sok esetben nem adóztatták meg, így vagyonuk nagysága sokszor e módon nem határozható meg.

A korabeli kereskedelem egyik legbevetettebb módszere volt az árukölcsön. Alkalmazását a forgatóke hiánya,³⁹ vagy a biztonságosabb pénzkezelés tette szükségessé. Lényege az volt, hogy a kereskedő által megvásárolt áru ellenértékét az eladó megelőlegezte számára, és az összeggel megterhelte a vásárló valamely birtokát. Amint az árut eladták, vagy más készpénz-jövedelemhez jutott a vásárló, megfizette az áru árát, és a terhelést a bejegyzés áthúzásával megsemmisítették.⁴⁰ Az ún. „Tiltó könyvek (Verbotsbuch)” sorozatai az árukölcsönök általánossága miatt általában az összes városi levéltárban megtalálhatók, vagy a városi jegyzőkönyvek bejegyzései között lapulnak ezek az információk is. Az adatok sokféleképpen használhatók: részben a leltított áru értéke és a leltítások gyakorisága értékes kereskedelemtörténeti adalékokat nyújt az egyes kereskedők beszerzési szokásaihoz. Vásárlásaik gyakorisága és értékének nagysága egyben meghatározhatja tevékenységük nagyságrendjét, az egyes személyek elhelyezhetők a kereskedő társadalomban, városaik helye a városhálózatban és a kereskedelem struktúrájában pedig jellemezhető. Másrészt az eladók személye és lakhelyük az adott egyén gazdasági kapcsolatrendszerének feltérképezéséhez nyújt pótolhatatlan információkat.⁴¹

A városi társadalom leggyakrabban és előszeretettel kutatott iratfajtája a végrendeletek és hagyatéki leltárak. A testamentumok és inventáriumok fontosságát, úgy véljük, főleg hangsúlyozni: a hagyatkozó aktuális személyes és gazdasági kapcsolatrendszerén túl megismerhetjük életkörülményeit, az őt körülvevő anyagi kultúra kellekeit, e korszakban ritkábban az általa lakott ház vagy házrész

38 Lásd erre Granasztói György és Újváry Zsuzsanna kandidátusi, illetve bölcsészdoktori disszertációját: Granasztói Gy.: A városi fejlődés keretei i. m.; *Újváry Zsuzsanna, J.*: Kassa város társadalma a XVI. század közepétől a XVII. század második feléig, Bölcsészdoktori értekezés 1979. (ELTE BTK Történeti Könyvtár, Kézirat.)

39 Ez nem jelentette azt, hogy minden esetben nincstelen, vagy kezdő kereskedőről van szó. A biztonságosabb pénzkezelés miatt a kereskedők többsége valamilyen földbirtokba fektette pénzének egy hányadát. Ez részben éppen a vásárlandó áru biztosítékként játszott szerepet, részben viszont okos befektetésnek bizonyult: a kassai felső-magyarországi kereskedők által felvásárolt hegyaljai szőlők nem egyszerűen gazdagságuk zálogát jelentették, hanem olyan mezőgazdasági termelő üzemet, amely megfelelő minőségű külkereskedelmi árut, hegyaljai bort termelt.

40 *Léderer Emma*: A középkori pénzügyletek története Magyarországon, 1000–1458. Bp., 1932.

41 A XVI. századi kassai leltító-könyvekkel újabbán Komenda Péter foglalkozik.

beosztását, nem egyszer a világról és a társadalomról vallott felfogását is. A végrendeletek a kor társadalmának is fontos jogbiztosító iratai közé tartoztak, ezért a városi levéltárakban sok esetben találkozunk végrendeleteket tartalmazó másolati könyvekkel, melyek többé-kevésbé jól képezték le a vagyontárgyakkal rendelkező városi társadalom összetételét, a lakosság e részének életkörülményeit oly módon, hogy azok viszonylag biztosan összehasonlíthatók, és a bemásolt végrendeletek számánál fogva bizonyos kvantitatív jellegű vizsgálatokra is alkalmasak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a végrendeletek legtöbbször egy-egy életút végét jelző és jellemző dokumentumok, így a vizsgált személyek egész életének, gazdasági tevékenységüknek és társadalmi kapcsolataiknak csak egy szeletét (még ha sok esetben az egyetlen biztos fogódzóját is) jelentik.⁴²

Az archontológiák által kiválasztott személyek adatai tovább bővíthetők olyan forrásokkal, amelyek általában jellemeznék egy városi levéltárat. Külön kiemelendő a közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek néhol egybefüggő, néhol különálló sorozatai. A bejegyzések ugyanis sok esetben nem csupán a kiválasztott személyek további gazdasági és társadalmi összeköttetéseire mutatnak rá, hanem olyan (igaz teljesen esetleges) adatokat is nyerhetünk a jegyzőkönyvekből, amelyek a városon belüli erőviszonyok, a hatalmat éppen birtokló elit és a vele ellentétes érdekeket képviselő csoport, vagy csoportok közötti összecsapásokra mutatnak rá. Amennyiben ez utóbbi konfliktusra közvetlen adatokkal bírunk, az a városon belüli ellentétek nyíltá válását jelzik. A ritkán előforduló gazdasági ellenőrzések, a polgármesterek, bírák és szenátorok elszámoltatása, még ritkább esetben az általuk elkövetett gazdasági visszaélésekben folytatott bírósági vizsgálatok lefolytatása a vezető csoport meggyengülésének egyértelmű jelei.⁴³

Erre a XVI–XVII. század folyamán csak nagyon kevés esetben került sor. A meglévő ellentétek ennél sokkal rejtettebbek szoktak lenni: a tanácsot és a bírót részegen,

42 Lásd erre összefoglalóan: *Szende Katalin*: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjescen. Bp., 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.)

43 Debrecen város tanácsának jegyzőkönyveinek kiadása 1979-ben indult meg az 1547. évi protokollummal. Utolsó kötete 2002-ben látott napvilágot az 1606/1607. évi bejegyzések közlésével. Lásd még: *Benczik Gyula–Dominkovits Péter*: Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái, 1604–1605. Szombathely, 2002., 1606–1609. Szombathely, 1993.; *Dominkovits Péter*: Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái 1610–1614. Szombathely, 1994., 1615–1617. Szombathely, 1997.; *Dominkovits Péter*: Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. I–III. Győr, 2001–2003.; *Tirnitz József – Szakács Anita*: Sopron város tanácsa bírósági jegyzőkönyveinek regesztái I. 1533–1554. Sopron, 1996.; *Szakács Anita*: Sopron város tanácsa bírósági jegyzőkönyveinek regesztái II. 1553–1569. Sopron, 1997.

netán józan fővel bíráló, súlyosabb esetben sértegető személyek eseteinek gyakorisága a város vezetésével elégedetlenek megnyilvánulásai. A kisszebeni Johann Stöckellel szemben felkelő tömeg ütlegetése, vagy a kassai Keviczky János, valamint a vele egy hatalmi csoportot alkotók ellen írt városi pamflet terjesztése már sokkal kritikusabb és még inkább kirívó esetnek számított ebben a korszakban.⁴⁴

A városi archontológia alkalmazása Európa-szerte jól alkalmazott módszer volt a várostörténet-írásnak. A magyar várostörténet-íráshoz legközelebb álló német nyelvterületen mind Ausztria, mind a Német-római Birodalom városainak vizsgálatakor több szerző alkalmazta ezt a módszert, ami elsősorban a fentebb vázolt jó vizsgálati lehetőségeknek köszönhető. Bécs tekintetében mintegy harminc éve sorra jelentek meg olyan doktori disszertációk, amelyek a császárváros vezető testületének tagjait választották ki dolgozatuk témájaként. A több szerzőnek munkát adó projekt eredményeként a XVI. századtól 1790-ig terjedő korszak teljesen feldolgozottnak tekinthető. A nemrég elhunyt Richard Perger pedig a XIV. század végétől 1526-ig terjedő hatalmas időszakot dolgozta fel hasonló módszerrel.⁴⁵ Ilyen elemzések születtek Freistadt és Steyr városokkal kapcsolatban, ahol a XVI. század és a XVII. század első harmadát tekintve végeztek hasonló elemzéseket.⁴⁶ A szerzők mindegyikének rendelkezésre állt a XVIII. század utolsó harmadában megcsonkított városi levéltár iratanyaga, valamint a Finanz- und Hofkammer-archivban található városi vonatkozású források. A szerzők az összeállított archontológiák alapján választották ki a vizsgálandó személyeket, akikről — miután összegyűjtötték a rájuk vonatkozó információkat — kis életrajzokat állítottak össze, majd az életrajzi adatokat elemezték, többen az akkor még virágkorát élő kvantitatív módszerek segítségével. Az eredmény egy olyan bécsi életrajz-gyűjtemény lett, ami a város politikai elitjéről szinte a legteljesebb információkkal ren-

44 *Németh I.*: Adalékok i. m. 379–387. p.

45 Bécsre lásd: *Czeike, Felix*: Ratsbürger und Honoratioren im 15. Jahrhundert. In: *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* 12. (1956) 97–129. p.; *Pradel, Johanne*: Die Wiener Ratsbürger im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts. Phil Diss. Wien 1972.; *Skoda, Erwin*: Die Wiener Ratsbürger zwischen 1671 und 1705. Phil Diss. Wien 1974.; *Kunze Irene*: Die Wiener Ratsbürger 1706–1740. Phil Diss. Wien 1974.; *Kleedorfer, Elisabeth*: Die Wiener Ratsbürger zur Zeit Maria Theresias 1740–1780. Phil Diss. a. d. Univ. Wien 1973.; *Perger, Richard*: Die Wiener Ratsbürger 1396 bis 1526. Ein Handbuch. Wien, 1988. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 18.)

46 *Mecenseffy, Grete*: Zwci evangelische Städte und ihre Ratsbürger. Freistadt und Steyr im 16. Jahrhundert. Habilitationsschrift Univ. Wien, 1952.; *Kohl, Franz*: Die Freistädter Ratsbürger 1555–1630 und ihre Stellung im politischen und sozialen Gefüge der Gesamtbürgerschaft. Dissertation Univ. Wien, 1972.

delkezik. Emellett több szerző valóban társadalomtörténeti módszerrel és szemléletmóddal elemezte a kiválasztott csoportot.

Németország tekintetében valóban bőséges irodalommal találkozunk. A német történetírás már a XIX. század második felében több olyan művet szentelt e témának, amely a városi „patricius” réteget vizsgálta.⁴⁷ Ennek modern történelemszemlélettel történő folytatását figyelhetjük meg az elmúlt félévszázad során. A háborút követően a birodalmi városokat, valamint az immáron nem a Németországhoz tartozó városok vezető elitjét vizsgálták.⁴⁸ Az első nagyívű tanulmánykötet, amely valóban társadalomtörténeti igénnyel foglalta össze az addigi eredményeket 1968-ban jelent meg „Deutsches Patriziat” címmel. A kötet a XV. század első harmadától Mária Terézia uralkodásának kezdetéig vizsgálta a városok vezető rétegét.⁴⁹ A városi elit vizsgálatának újabb kiemelkedő időszaka mintegy másfél évtizede kezdődött. Az utóbbi 15 év során sorra jelentek meg olyan nagy összefoglalók és tanulmánykötetek, melyek valóban megkülönböztetnek különféle eliteket, és a sematikusnak tekinthető bemutatáson kívül gazdasági és társadalmi szerepüket kiemelve mutatták be a Német-római Birodalom városainak vezető rétegét.⁵⁰ E tekintetben ki kell emelni a „Zeitschrift für Historische Forschung” 1996-ban megjelent tanulmánykötetét, amelyben a szerzők a XIV–XVI. századi felső értelmiség társadalmi szerepét és jelentőségét vizsgálták.⁵¹ A különleges értelmiség

47 Roth, Karl Heinrich, *Schreckenstein von: Das Patriziat in den deutschen Städten, besonders Reichsstädten, als Beitrag zur Geschichte der deutschen Städte und des deutschen Adels.* Tübingen, 1856., ill. új kiadása: Aalen, 1970.

48 Schmitt, Hubert: *Das Patriziat der Reichsstadt Biberach und seine Grundbesitzpolitik bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts.* Phil. Diss. Tübingen 1955.; *Quadflieg, Eberhard:* Erbnamensitte beim Aachener und Kölner Patriziat im 13. bis 16. Jahrhundert. Aachen, 1958. (Genealogische Forschungen zur Reichs- und Territorialgeschichte 1.); *Müller, Kuno:* Das Patriziat von Luzern. Luzern, 1959. (Luzern im Wandel der Zeiten 14.); *Elben, Ruth:* Das Patriziat der ehemaligen Reichsstadt Rottweil. Von den Anfängen bis zum Jahre 1550. Stuttgart, 1964. (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg 30.); *Küttler, Wolfgang:* Patriziat, Bürgeropposition und Volksbewegung in Riga in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Phil. Diss. Leipzig 1966.; *Dreher, Alfons:* Das Patriziat der Reichsstadt Ravensburg. Von den Anfängen bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Stuttgart, 1966.

49 *Deutsches Patriziat (1430–1740).* Szerk.: Rössler, Hellmuth Limburg/L., 1968. (Schriften zur Problematik der deutschen Führungsschichten in der Neuzeit 3.)

50 A történeti diskurzus szempontjából fontos tanulmányt jelentetett meg Hans-Gerd Schumann 1983-ban (*Schumann, Hans-Gerd:* Die soziale und politische Funktion lokaler Eliten. Methodologische Anmerkungen zum Forschungsstand. Kommunale Selbstverwaltung — Idee und Wirklichkeit. Sigmaringen, 1983. 30–38. p. (Stadt und Geschichte 10.)

51 *Gelehrte im Reich. Zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. und 16. Jahrhunderts.* Szerk.: Schwinges, Rainer Christoph. Berlin, 1996. (ZHF Beiheft 18.) Meg kell

gi-eliten kívül a városok vezető rétegeinek vizsgálata is megújult. A Wolfgang Reinhard szerkesztésében kiadott tanulmánykötet prozopográfiai módszerek alkalmazásával mutatta be Augsburg gazdasági és politikai elitjét.⁵² Európai vonatkozásban is hasonló tanulmánykötetek láttak napvilágot még ugyanebben az évben.⁵³ Ezen kívül külön bibliográfia jelent meg a nürnbergi elitről, illetve Ulm, Frankfurt am Main, valamint Toulouse városokról látott napvilágot önálló kötet.⁵⁴

A Magyar Királyság kora újkori városainak elitkutatása még gyerekcipőben jár. Annak ellenére, hogy a főként Szlovákiában található levéltárak társadalomtörténeti kutatása a 70-es években a magyar és a szlovák várostörténet-írás egyik kedvelt területe volt, az elit feltérképezése és elemzése feltehetően nem tartozhatott a kutatások fő sodrába.⁵⁵ Az elmúlt években került e terület a kutatók homlokterébe, és eddig az egyetlen nagy haszonnal forgatható munka Frederik Federmayer Pozsonnyal foglalkozó adattára. A fiatal szlovák történész az 1640-ben Pozsonyban adóízető lakosok névsora alapján választotta ki azokat a személyeket, akikről alapos genealógiai igénnyel rajzolta meg életrajzeit. A munka igen jó kiindulópontja

jegyezni, hogy a kora újkori (városi) értelmiség kutatása német nyelvterületen oly nagy volumenű, hogy az egyes némtországi tartományok saját (általában jogi) értelmiségükről nem csupán feldolgozásokat, hanem igen adatgazdag életrajzi lexikonokat is megjelentettek, és ezek kiadása most is folyamatosnak tekinthető. *Dölemeyer, Barbara*: Frankfurter Juristen im 17. und 18. Jahrhundert. Frankfurt am Main, 1993. (Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 60.); *Deutsche Juristen aus fünf Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft*. Szerk.: Kleinheyer, Gerd–Schröder, Jan Heidelberg, 1989.; *Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. Szerk.: Stolleis, Michael. München, 1995., 2001.; *Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft*. Szerk.: Kleinheyer, Gerd. Heidelberg, 1996.

- 52 Augsburgur Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographic wirtschaftlicher und politischer Führungsgruppen (1500–1620). Szerk.: Reinhard, Wolfgang. Berlin, 1996.
- 53 Power elites and state building. Szerk.: Reinhard, Wolfgang. Oxford, 1996.; *Les élites du pouvoir et la construction de l'Etat en Europe*. Szerk.: Reinhard, Wolfgang. Paris, 1996.
- 54 *Friedrich, Gunther*: Bibliographic zum Patriziat der Reichsstadt Nürnberg. Nürnberg, 1994. (Nürnbergischer Forschungen 27.); *Koschig, Martina Marianne*: Das Patriziat der freien Reichsstadt Ulm in der frühen Neuzeit. Univ. Diss. Tübingen 2001.; *Bock, Hartmut*: Die Chronik Eisenberger. Edition und Kommentar, bebilderte Geschichte einer Beamtenfamilie der deutschen Renaissance – Aufstieg in den Wetterauer Niederadel und das Frankfurter Patriziat. Frankfurt am Main, 2001. (Schriften des Historischen Museums Frankfurt am Main 22.); *Oberste, Jörg*: Eliten in Toulouse. Köln–Wien, 2003.
- 55 Ez alól Gecsényi Lajos tanulmánya tekinthető kivételnek. A szerző volt szinte az egyetlen az utóbbi évtizedben, aki a kora újkori városi közigazgatással foglalkozva szinte teljes archontológiát állított össze Győr városához. *Gecsényi Lajos*: Városi önkormányzat Győrött a XVII. században. In: *Arrabona* 22–23. (1986) 99–127. p.

lehet egy Pozsony társadalmával foglalkozó, társadalomtörténeti szemléletű monográfiának.⁵⁶ Hasonló kutatások folynak Magyarországon is Sopronnal (XV–XVI. század), Pozsonnyal (XVI. század közepe, XVIII–XIX. század) és Besztercebányával (XVI. század) kapcsolatban. E kutatások eredményei eddig csak kisebb szakcikkek formájában láttak napvilágot.⁵⁷

Egy-egy város teljes vezető elitjének feldolgozása tehát nem történt meg, jóllehet korábban Kerekes György, újabban Granasztói György, Szakály Ferenc, Gecsényi Lajos és Újváry Zsuzsanna kutatásai megfelelő kiindulási alapot jelenthetnének. A források mindenesetre rendelkezésre állnak, kisebb részben Magyarországon, nagyobb részben Szlovákiában, feldolgozásuk azonban további módszertani kérdéseket vet fel. Ezek mindegyikére még nem tudunk megfelelni, a kutatás a külföldi példák tanulmányozását követően, valamint a források feldolgozása közben újabb és újabb megoldási lehetőségeket fog felvetni és találni.⁵⁸ Az elit szerepének és társadalmi, szociológiai kapcsolatrendszerének vizsgálata eddig általában a prozopográfia módszerével történt. Ez a módszer lehetőséget ad arra, hogy életszerűen mutassunk be egy-egy jelentős történeti figurát. A jól kiválasztott személyek megfelelően jellemezhetik az elitet, de természetesen nem adhat módot

56 *Federmayer, Frederik*: Pôvod, etnická a náboženská štruktúra prešporského patriciátu v 17. storočí. In: *Historické štúdie* 40. (1999) 177–184. p.; *Federmayer, Frederik*: Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvateľstva a topografic mesta podľa súpisu z roku 1624. Bratislava, 2003.

57 Ld. Tóth Árpád és Kuzma Dóra közleményét jelen számban.

58 Hans-Gerd Schumann már idézett tanulmányán kívül — *Schumann, H.*: Die soziale und politische Funktion i. m. — a francia, olasz és az angol várostörténet-írás további példákat fog számunkra nyújtani. Az eddig feltárt módszertani tanulmányok közül lásd erre: *Richet, Denis*: Familiales Verhalten der Eliten in Paris in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Quellen und Probleme. In: *Familie zwischen Tradition und Moderne. Studien zur Geschichte der Familie in Deutschland und Frankreich vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Szerk.: Bulst, Neithard — Goy, Joseph — Hoock, Jochen. Göttingen, 1981. 39–49. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 48.); *Reisenleitner, Markus*: Der Computer als Mittel zur Erforschung der speziellen Verflechtung politischer Eliten (am Beispiel des österreichischen Adels in der Frühen Neuzeit). In: *Bericht über den 21. österreichischen Historikertag in Wien. Veranstaltet vom Verband Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine in der Zeit vom 6. bis 10. Mai 1996.* Wien. Szerk.: Mikoletzky, Lorenz — Opll, Ferdinand. Wien, 1999. 230–246. p. (Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine 30.); A bécsi udvar döntéshozó elitjének hasonló eszközökkel történő vizsgálatát lásd: *Stenell, Stefan*: Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I. Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2001. (Beiträge zur Neuen Geschichte Österreichs 17.)

arra, hogy a csoport egészét, annak összes tagját elemezzük.⁵⁹ Az osztrák kutatók általában azt a módszert alkalmazták, hogy az archontológiák alapján megállapított csoport tagjairól részletes „személyi lapokat”, kisebb, vázlatos életrajzokat készítettek, majd az elemzésben statisztikus módszereket alkalmazva igyekeztek jellemezni egy-egy jellemző alapján a csoport egészét. Ennek előnye, hogy egy meghatározott jelleg alapján, a számok segítségével objektívan lehet vizsgálni a csoport egészét, de hátránya, hogy az egyéni jellemzők, egyéni életutak néhol elszikkadnak, az általános nem teszi mutathatóvá az egyéni (nem feltétlenül sikertelen, csak eltérő) életpályákat.⁶⁰

A társadalom-, gazdaság- és várostörténet előszeretettel használja más tudományágak eredményeit, módszereit. A statisztika, szociológia, földrajztudomány stb. vizsgálati módszereit felkészült társadalomtudósaink magától értetődő módon hasznosítják.⁶¹ Újabb lehetőségként adódik az a vizsgálati módszer, amelyet a pszichológia és a szociológia tudománya már évtizedek óta hasznosít. A szociometria alapvetően az „emberek mindennapi tevékenysége alapján kialakuló kisebb közösségeken belüli személyes kapcsolatoknak a kutatása kérdőíves felméréssel, kikérdezéssel”.⁶² Utóbbi feltételek, vagyis a személyes kikérdezés, a XVI–XVII. századot kutatva természetesen nem valósulhat meg, de a módszer alapjául szolgáló felmérést el tudjuk végezni, csak más forrásokkal és az érzelmi kapcsolatok helyett gazdasági és társadalmi összeköttetések után kíváncsiskodva. Az előbbieken felsorolt források alkalmasak arra — hiszen emberek közötti gazdasági és társadalmi kapcsolatok lecsapódásainak eredményei, vagy azok is tetten érhetőek bennük —, hogy a múltban élt egyének közötti összeköttetéseket mutassuk ki. A rekonstrukció megfelelő informatikai segítséggel, a fentebb felsorolt egyenértékű forrásokból (polgárfelvételi jegyzőkönyvek, letiltó könyvek, végrendeletek stb.) készített adatbázisok építésével oldható meg. Amennyiben pedig rendelkezünk olyan programmal, amelyik felrajzolja a „társadalom rejtett hálózatát”, egyben egy kapcsolathálóban ábrázolhatjuk a városi elit gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszerét. Az ötlet (mert ezen a szinten csak annak tekinthető) persze további finomítást és az alapelvek pontosabb kidolgozását kívánja. Meg kell határoznunk

59 Lásd erre Szakály Ferenc már idézett könyvét: *Szakály F.: Meczőváros és reformáció* i. m. Az újkort tekintve Bácskai Vera a korai nagyvállalkozókról szóló könyve Magyarországon az első között mutatott be egy csoportot ily módon. *Bácskai Vera: Vállalkozók előfutárai*. Bp., 1989.

60 Lásd erre *Pradel, J.: Die Wiener Ratsbürger* i. m.

61 Johanne Pradel a 70-es években az akkor divatos statisztikus módszereket hasznosította elíteltjei életútjai során. Uo.

62 *Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések kézikönyvtára*. Bp., 1994. 749. p.

például, hogy az adott kapcsolatjelleg (gazdasági, társadalmi stb.) milyen erősségű, vagyis a kapcsolat szempontjából milyen értékűként kell majd meghatározunk. Pontosabban mit is jelent ez: nem tekinthetünk például egyenértékűnek egy adós–hitelező jellegű kapcsolatot egy házastársi, vagy a végrendeletben bármilyen szereplőként megemlített személlyel való összeköttetéssel. Amennyiben olyan kapcsolatrendszert felrajzoló adatbázist kívánunk létrehozni, amelyből a kapcsolatok erősségére is következtetni akarunk, mindenképpen fontos e rendszer felállítása és az összeköttetések értékeinek meghatározása.

A városi elit kutatása tehát bő forrásadottságainak köszönhetően tág lehetőséget kínál arra, hogy egy csoport gazdasági és társadalmi viszonyai mellett annak hatalmi szerepét is megismerjük. Ehhez a városi archontológia elengedhetetlen segítséget nyújt, mivel e vizsgálatok alapvetését nyújtja. A városi archontológia bemutatásakor láthattuk, hogy más területekkel ellentétben, egy viszonylagosan jó állapotban fennmaradt városi levéltári iratanyag meglétekor ennek összeállítása nem ütközik nagy akadályokba. A társadalomtörténeti vizsgálatok alapja tehát adott. Miután a városi levéltárak nagyobb része a mai Szlovákiában fekszik, gondolhatnánk, kedvező helyzettel szembesülünk, hiszen két állam történései vizsgálhatják e levéltárakat. Sajnos, jelenleg nem erről van szó. A kutatások összehangolása — annak ellenére, hogy újabb és egyre több, valódi szakmai eszmecserére alkalmas adó közös szlovák–magyar történésztalálkozóra kerül sor — azonban igen nehéz. Egymás eredményeit nem ismerjük, így közös kutatási területek építésére sem, vagy csak igen ritka esetben kerül sor. Remélhetőleg ez a tendencia megváltozik, és a jó forrásadottságokkal rendelkező városi levéltárak kutatása több olyan projekt mentén fog végbemenni, amelyek során közös kérdéseinkre, közösen találhatunk választ. A városi elit vizsgálata ilyen történeti probléma lehet, hiszen önmagában egy-egy város elitjének feltárása és bemutatása önálló és főként rendszeres kutatást feltételező terület.